

Igor Lukšič:

K RAZPRAVI O CIVILNI DRUŽBI

K razpravi o civilni družbi v Jugoslaviji
Sprejem Gramscija v Jugoslaviji

Recepcija Gramscijeve misli se je v svetu začela dokaj pozno. Objektivni razlog zato je bila njegova osamitev v zaporu, kjer so nastajali njegovi zaporniški zvezki in pisma iz ječe. Tako je šele objava njegovih *Pisem iz ječe* leta 1947 ponovno zbudila zanimanje za Gramscijevo misel najprej v Italiji, kmalu zatem pa tudi pri nas. Konec štiridesetih in v začetku petdesetih let so postopoma izhajali Gramscijevi zvezki iz zapora v redakciji Palmira Togliattija. Njegova redakcija je v marsičem določila recepcijo Gramscijeve misli¹ vse do prve kritične izdaje *Zaporniških zvezkov* leta 1974 v redakciji V. Gerratane. Togliatti je zvezke zbral v posamezne tematske sklope npr. *Zgodovinski materializem in filozofija Benedetta Croceja*, *Intelektualci*, *Literatura in nacionalno življenje*, medtem ko se je Gerratana držal zaporedja, v katerem so beležke nastajale in s tem ohranil tok, ki je za kritično rekonstrukcijo, in vpogled v nastajanje Gramscijevih pojmov ključnega pomena.

V Jugoslaviji smo Gramscijeva *Pisma iz ječe* dobili dokaj zgodaj. Leta 1951 so izšla pri zagrebški založbi Zora, leta 1955 pa pri Cankarjevi založbi v Ljubljani. Zatem so v Zagrebu leta 1958 izdali *Zgodovinski materializem in filozofija Benedetta Croceja*, naslednje leto pa v Beogradu *Izbrana dela A. Gramscija*. Nato so izšli njegovi teksti o intelektualcih in problemu revolucije v Beogradu leta 1973, zbornik tekstov o državi leta 1979, izbor tekstov na temo filozofija zgodovine in politike leta 1980 in zbornik njegovih tekstov z naslovom *Marksizem in književnost* leta 1984. V slovenskem jeziku smo prvi večji izbor iz *Zaporniških zvezkov* dobili leta 1974, leta 1982 pa zbornik najpomemb-

nejših Gramscijevih mladostnih spisov. Leta 1987 smo dobili v celoti vse njegove relevantne tekste na temo civilna družba in država. V šestdesetih in sedemdesetih letih so v sklopu raznih zbornikov in revij izšle posamezne beležke in mladostni spisi.²

Posamezne študije o Gramscijevih konceptih so doživele v jugoslovanskem revialnem tisku en vrh v sredini šesdesetih let, drugi vrh pa v sredini osemdesetih let. Večina tekstov obravnava Gramscijevo koncepcijo komunistične partije, koncepcijo delavske države svetov ali pa predstavljajo Gramscijevo življenje in miselno zapuščino v celoti.³

V pričujoči nalogi se bomo omejili le na recepcijo Gramscijevega koncepta civilne družbe pri jugoslovanskih avtorjih. Opirali se bomo na bibliografijo Braca Kovačevića, ki je za zdaj najpopolnejša bibliografija Gramscijevih del in del o njem v jezikih jugoslovanskih narodov. Vključili pa bomo tudi nekatera dela vplivnih jugoslovanskih družboslovcev, ki so se ukvarjali z mislijo A. Gramscija v temeljnih in širokovplivnih pregledih.

V prvi in edini slovenski izdaji *Pisem iz ječe* uvodoma Ivan Regent predstavlja Gramscijevo življenje. Za našo razpravo je zanimivo, da je v pismih societa civile prevajana s sintagmo *meščanska družba*. (Gramsci, 1955:195)

Predrag Vranicki v *Zgodovini marksizma* posveča tretje poglavje tretjega dela misli in življenju A. Gramscija (Vranicki, 1971:453- 464). Vranicki termina civilna družba ni predstavljal eksplicitno, lahko pa ga razberemo iz razlag Gramscijevega koncepta intelektualcev, politične stranke, marksizma oz. filozofije prakse, človeka, sindikata, delavskega sveta, kulture in umetnosti.

Najdan Pašić je v svojem najvplivnejšem delu, ki je tudi učbenik za študij politologije, *Klase i politika*, Gramscija predstavil v poglavju o kritiki revizionizma. Ugotavlja, da so Gramscijevi spisi "še premalo preučeni" (Pašić, 1968:74). Za najpomembnejši Gramscijev prispevek pa Pašić šteje na eni strani odnos vodečih do vodenih in po drugi strani koncept svetov in

delavske države. (Pašič, 1968:74-75) V vseh štirih izdajah je to poglavje nespremenjeno. Gramsci je v vseh izdajah omenjen tudi v predgovoru na dveh mestih, vsebinsko pa samo v omenjenem poglavju.

V zborniku *Zgodovinski materializem in filozofija Benedetto Croceja* se izdajatelji niso potrudili napisati nov predgovor, ki je v kazalu sicer napovedan. (Gramsci, 1958:345)

Joža in Marija Vilfan sta v predgovoru *Izbranim delom* predstavila Gramscijevo življenje in miselni razvoj. Koncept civilne družbe ni neposredno omenjen, implicitno pa je vsebovan v predstavljanju koncepta *nove države, države svetov in hegemonije*. (Vilfan, 1959:12)

Prvo celovito recepcijo Gramscijevega koncepta civilne družbe najdemo pri Antonu Žunu iz leta 1961. Tudi v svetovnem merilu je Žunova recepcija med prvimi. V dveh delih je v predvsem literarni reviji *Naša sodobnost* objavil članek z naslovom *Gramsci in marksistična teorija o državi*. V jedro je Žun postavil razmerje med hegemonijo in diktaturo kot "osrednji problem Gramscijevih raziskav na področju teorije o državi." (Žun, 1961:71) Nato ugotavlja, da je koncept hegemonije pri Gramsciju utemeljen "na razlikovanju med politično družbo in civilno družbo (*societa politica, societa civile*)." (Žun, 1961:71) V nadaljevanju Žun navaja ključna mesta, kjer Gramsci piše o civilni družbi v odnosu do države in politične družbe tako iz Pisem iz ječe, kot iz zvezkov: država kot ravnotežje politične družbe s civilno družbo,⁴ politična in civilna družba kot dve različni ravni superstrukture, razlika v razvitosti civilne družbe na Vzhodu in Zahodu, iz česar izhaja različna strategija pri prehodu teh družb v socializem, civilna družba kot mesto izvajanja hegemonije in država kot mesto izvajanja prisile, civilna družba kot mesto delovanja intelektualcev, država kot vzgojni organizem za uresničevanje ciljev vladajočega razreda, po osvojitvi oblasti mora država prilagajati civilno družbo novi ekonomski strukturi, država je *politična družba + civilna družba*, prehod države-nasilja v urejeno družbo, etično državo ali civilno

družbo, razlikovanje med civilno in politično družbo je metodološke narave, po prevzemu oblasti bo treba krepiti elemente civilne družbe in od istovetenja države s civilno družbo preiti na fazo *države-nočnega čuvaja*, razlaga nujnosti statolatrije v obdobju po prevzemu oblasti, civilna družba kot samovlada. Žun ugotavlja, da je razlikovanje med politično in civilno družbo Gramsciju "osnova za preučevanje države" (Žun, 1961:72), saj zanj država nima le funkcije gospodstva, temveč tudi vodstva in hegemonije. Žun primerja Gramscijevo pojmovanje hegemonije z Leninovim in ugotavlja povezavo in različnosti. Na koncu ugotavlja, da Gramscijevo načelo hegemonije nakazuje italijansko pot v socializem in celo, da "odpira delavskemu razredu nove možnosti za osvojitve oblasti v pogojih sodobne družbe" (Žun, 1961:171).

Žunova predstavitev Gramscijevega koncepta civilne družbe in države je ostala v Jugoslaviji brez odmeva, osamljena in brez zabeleženega vpliva na nadaljnjo razpravo.⁵

V isti številki Naše sodobnosti Miroslav Košuta predstavlja estetske poglede Antonija Gramscija. (Košuta, 1961:63-70)

Vjekoslav Mikecin je v predavanju leta 1965, ki je v razširjeni verziji objavljeno v zborniku tekstov *Marksisti i Marx* (1982), govoril o Gramscijevem razumevanju kulture in umetnosti. V tej razpravi implicitno govori o civilni družbi - o novi kulturi, novi umetnosti. (Mikecin, 1982:227-228)

Anton Žun je termin civilna družba uporabil tudi pri predstavitvi Gramscijevega pogleda na sintezo filozofije in politike. V članku je Žun predstavil Gramscijevo kritiko ekonomizma in vulgarnega materializma ter kritiko idealizma, utemeljitev moralne in intelektualne reforme, na koncu pa uvedel citat o dveh ravneh superstrukture: civilni družbi in politični družbi. Končal pa je z mislijo, da "vizija "urejene družbe", ki nastopi po strnitvi civilne in politične družbe ..., šele pomeni resnično in dokončno sintezo filozofije in politike." (Žun, 1967:667)

Ivo Petrinovič je leta 1966 ubranil doktorsko disertacijo z naslovom *Partija radničke klase u koncepciji Antonija Gramsci-*

ja, ki je naslednje leto izšla v skrajšani obliki. O civilni družbi govori na več mestih; najprej ko razpravlja o problemu kulturnega in intelektualnega vodenja proletariata. "Toda to vodenje Gramsci gradi na razlikovanju, ki obstaja med politični družbo (societa politica) in civilno družbo (societa civile). (V opombi navaja znano mesto iz Gramscija o dveh ravneh superstrukture: civilne družbe in politične družbe.) Civilna družba je po Gramsciju družba, gledana sama za sebe v njeni ekonomski razredni strukturi in v njenih različnih institucijah in organizacijah, ki niso družbene, medtem ko je politična družba država z njeno celotno strukturo." (Petrinović, 1967:96- 97) Petrinović nadalje ugotavlja, da je to razlikovanje metodološke narave, s čimer Gramsci prikazuje, da se vladanje nekega razreda ne dogaja le na način prisile, temveč tudi s pristankom podrejenih. "Ravno v civilni družbi delujejo intelektualci in partija kot kolektivni mislec in tu se udejanja kulturna in intelektualna hegemonija..." (Petrinović, 1967:97). Na drugem mestu pa citira Gramscijevo misel, da "politična stranka...v civilni družbi opravlja isto funkcijo, kot jo država izvaja v široki in sintetični meri v politični družbi..." (Petrinović, 1967:167). V nadaljevanju ugotavlja, da samo gibanje od spodaj, "ki izhaja iz samega tkiva civilne družbe... lahko koristi in ohranja demokratično naravo stranke" (Petrinović, 1967:168). "Partija tako ... vpliva na spajanje civilne s politično družbo in ustvarjanje neke integralne ali "urejene družbe" (societa regolata) ..." (Petrinović, 1967:168) Podobne formulacije o civilni in politični družbi navaja v zaključnih razmišljanjih. (Petrinović, 1967:204) Implicitno Petrinović veliko govori o civilni družbi ravno skozi pojem hegemonije, ki na nekaterih mestih sinonimno uporablja s pojmom civilne družbe. Po drugi strani pa se sintagmi civilna družba večkrat izogne tudi tam, kjer bi o njej lahko govoril.⁶

Kaže, da je Petrinović po Žunu eden prvih v Jugoslaviji, ki je eksplicitno pisal o civilni družbi (gradansko društvo) pri Gramsciju. Njegova opredelitev civilne družbe je pri Gramsciju nepravilna, saj Gramsci ne uvršča ekonomske razredne strukture v

civilno družbo in je v tem bistvena razlika v njegovem konceptu s Heglovim in Marxovim konceptom *bürgerliche gesellschaft*. Tudi njegova predstavitev politične družbe je zelo sploščena, saj je Gramscijev koncept države in politične družbe zelo razčlenjen.⁷

Petrinović uporablja termin civilna družba tudi v članku *Gramsci in oktobrska revolucija* (1967) v zvezi s Crocejem. (Petrinović, 1976:9).⁸ Tudi v tekstu iz leta 1975, *Gramscijevi ogledi o intelektualcima i organizaciji kulture* Petrinović na enem samem mestu uporablja izraz civilna družba, ko govori o delitvi šol v "gradanskem društvu". (Petrinović, 1975:174) Medtem pa v celotnem tekstu nastopa delitev družba-država in ne več civilna družba- politična družba (država). (Petrinović, 1975:170,172)

Ivanka Carin eksplicitno ne uporablja termina civilna družba. Opisuje pa Gramscijevo razumevanje hegemonije, intelektualcev, stranke in *modernega vladarja*, s čimer implicitno govori tudi o Gramscijevem konceptu civilne družbe. (Carin, 1972:109-120)

Anton Žun je v predgovoru k izbranim delom zapisal, da je Gramsci uporabljal "izraza civilna družba in politična družba (pa) v tistem pomenu, kakršnega sta imela pri Heglu in Marxu, itd." (Žun, 1974:13) Žun je tu neprecizen, saj smo že pokazali, da je Gramscijevo razumevanje civilne družbe različno tako v odnosu do razumevanja pri Marxu kot pri Heglu.⁹ V Izbranih delih pa se izraz *societa civile* že dosledno prevaja z izrazom civilna družba in ne več s terminom meščanska družba.

Ivo Petrinović je izdelal posebno študijo o Gramscijevem pojmovanju civilne družbe, ki je leta 1977 izšla v posebnem internem zborniku Pravne fakultete v Splitu. (Petrinović, 1977)¹⁰

Dmitar Mirčev je v predstavitvi Gramscijevega koncepta samoupravljanja gradil samo na tekstih mladega Gramscija, zlasti iz obdobja gibanja svetov, tako da je celoten kompleks koncepta

civilne družbe kot polja samovlade ljudi izpuščen. (Mirčev, 1977)

Ivo Petrinović je termin civilna družba uporabljal tudi v predgovoru k zborniku Gramscijevih tekstov o državi. Petrinović ugotavlja, da Gramsci razvija povsem "izvirno marksistično misel o enotnosti - razliki med civilno družbo in predstavniško državo. Pojem civilne družbe je po Gramsciju del nadzidave kot tudi država, toda samo njena druga raven... Civilna družba je sfera ideologij... Upoštevajoč marksistično-heglovsko dediščino Gramsci razvija dialektično zvezo med pojmi država in civilna družba... On (Gramsci, op. I.L.) izrecno govori o procesu "stapljanja politične družbe s civilno družbo". (Petrinović, 1979:12-13) Ko v nadaljevanju govori o razliki med družbami na Zahodu in Vzhodu, v zvezi s čimer je Gramsci uporabljal termin civilna družba, Petrinović govori le o družbi. (Petrinović, 1979:16)

Ratko Nešković je v predstavitvi omenjenega zbornika *O državi* bežno predstavil idejo, da je za Gramscija država "enotnost političnega in civilnega" (Nešković, 1981:249), *hegemonija in diktatura*.

Boris Mužević je v predgovoru k zborniku mladostnih spisov termin civilna družba uporabil v predstavitvi pojma hegemonije. (Mužević, 1982:12)

Lino Veljak v delu o filozofiji prakse samo na enem mestu uporablja termin civilna družba, ko predstavlja diskusijo Bobbia in Tamburrana. (Veljak, 1983:153) Na drugem mestu pa uporablja preprosto nasprotje država-družba. (Veljak, 1983:109)

Vjekoslav Mikecin (Mikecin, 1984:5-18) je v zborniku Gramscijevih tekstov o književnosti in gledališču v predgovoru o civilni družbi pisal le implicitno, če je govor o kulturi in umetnosti ter o kulturni in intelektualni reformi tudi govor o civilni družbi.

Po Žunovem tekstu iz leta 1961 so prvi teksti jugoslovanskih avtorjev, ki se eksplicitno ukvarjajo z Gramscijevim pojmovan-

jem civilne družbe, nastali šele sredi osemdesetih let: razprava Milana Podunavca (1984), del razprave Dobrosava Bjeletiča (1985), razprava Braca Kovačevića (1986), diplomatska naloga Igorja Lukšiča (1986), zatem razprava Adolfa Bibiča (1987) in razprava Tončija Kuzmaniča (1988).

Gramscijevo mesto v razpravi o socialistični civilni družbi

Uporaba pojma *civilna družba*, *občanska družba*, *meščanska družba* je bila do sredine osemdesetih let omejena na razprave v zvezi s prevodom Marxovih in Engelsovih del in v zvezi z diskusijo, ki jo je sprožil Althusser o preživelosti koncepta ločevanja med *civilno družbo* in *politično državo*, v zvezi s predstavitivijo konceptov pri Korschju in Gramsciju, kar je bilo v glavnem omejeno na dokaj ozek akademski krog sodelujočih. Sredi osemdesetih let pa je pojem civilne družbe na Slovenskem zaživel novo življenje. Mastnak in Gantar ugotavljata, da je bil na nek način "ponovno odkrit", kljub njegovi dolgi zgodovini, kot "alternativni koncept". (Gantar, Mastnak, 1988) Avtorja nista podrobneje opredeljevala, kaj pomeni alternativnost tega koncepta. Zato bomo poskusili ugotoviti, kaj konstituira alternativnost reinventiranega koncepta civilne družbe, na podlagi tega, kar ta nova recepcija pojma civilne družbe (ne) nosi v sebi.

Najprej lahko ugotovimo, da alternativnost določajo alternative skupine, v katerih se je pojem uveljavljal in uveljavil. To so predvsem skupine, ki so jih mnogi imenovali nova družbena gibanja, (predvsem mirovne skupine), radio Študent, Mladina, del ZSMS (tisti del, ki je bil v stiku z omenjenimi skupinami), Slovensko filozofsko društvo in Slovensko sociološko društvo, Valj, Katedra in nato Nova revija. Iz tega popisa vidimo, da gre predvsem za subjekte, ki so vezani na študente in na subjekte, ki so se pred kratkim na novo konstituirali ali poživili svojo (zlasti javno) dejavnost. Pojem civilne družbe je tu deloval predvsem kot alternativa uradnim oblastnim strukturam.

Ko se je pojem že dodobra uveljavil, so ga začeli uporabljati in o njem razpravljati tudi drugi subjekti, vse bolj tudi v uradnih političnih krogih. Alternativnost pojma je bila tu določena z nasprotovanjem nekaterim postavkam utrjene politike ZK idr. DPO zlasti v razmerju do države in z afirmacijo vizije samoupravnega socializma v nasprotju z njegovo birokratsko, etastično, centralistično, avtokratsko, avtarkično in (pol)vojaško vizijo.

Vendar po mnenju Mastnaka in Gantarja slovenska politika pojma civilne družbe ni sprejela. "Civilna družba živi zunaj političnega sistema, v demokratski in kulturni javnosti, sistemska politika na to največ reagira." (Gantar, Mastnak, 1988:149) Torej je pojem civilne družbe glede na področje uveljavljanja tudi alternativa uradni sistemski politiki.

Naslednja, morda temeljna sestavina alternativnosti reinventiranega koncepta civilne družbe, je odnos do marksistične tradicije. Mastnak in Gantar ugotavljata, da je povečanje števila razprav o civilni družbi povezano z zatonom marksizma. Riha meni, da je marksizem danes ideološko in praktično zastarel (Riha, 1988), Bebler pa, da je klasični marksizem zanimiv samo reflektivno in da je Marxovo pretežno ukvarjanje z ekonomsko ravno civilne družbe za današnje razprave o civilni družbi skoraj povsem irelevantno. (Bebler, 1987) Kritike marksizma dokazujejo, da *se civilna družba ne da misliti znotraj marksizma*. Poleg ugotovitev o nesposobnosti marksizma obstaja še postmarksizem, ki je zrasel prav iz teh kritik. Mastnak in Gantar ugotavljata, da je koncept civilne družbe par excellence postmarksistični diskurs in v direktnem nasprotju z Bibičevim (na marksistični tradiciji zasnovanim) konceptom. Kot glavne točke razlike pa navajata:

- odpoved marksistični filozofiji zgodovine
- rehabilitacija "meščanske demokracije"
- odprava namesto osvoboditve dela
- necentralnost delavskega razreda
- delitev civilne družbe in države je dolgoročna

- model svobodne asociacije proizvajalcev ne more biti alternativa (post)modernej kompleksno strukturirani družbi.¹¹

Iz tega prikaza je razvidno, da je alternativnost koncepta civilne družbe na teoretski ravni določena predvsem kot *alternativa marksizmu* in konceptom civilne družbe znotraj marksistične tradicije.

Ta ugotovitev je v naši razpravi pomembna zato, ker pojasnjuje, zakaj je Gramsci ostal na robu novejših razprav o civilni družbi na Slovenskem. Kljub temu, da imamo v slovenščini že od leta 1955 Gramscijeva *Pisma iz ječe*, od leta 1974 izbor iz njegovih del in od leta 1987 izbor vseh ključnih njegovih tekstov o civilni družbi, Gramsci pri ne-marksističnih avtorjih ne nastopa niti kot referenčna točka.¹² Gramscijeva misel v novejših diskusijah ni kritizirana, je preprosto ignorirana. Marksizem je neproduktiven, Gramsci je marksist, zato se je z njim neplodno ukvarjati. Kaže, da ta preprosta logika razlaga odsotnost Gramscija v novejših razpravah. Gramsci je po prevladujoči uveljavljeni recepciji na Slovenskem marksist, zavezan heglovskemu marksizmu. To povdarjam zato, ker recepcija Gramscija v svetu ni enoznačna: Gramscija so uvrščali med anarhiste, kročejanke, elitiste, liberalce, socialiste, evrokomuniste, kominternovske marksiste, reformiste, sindikaliste, leniniste. V drugi polovici sedemdesetih let, zlasti pa v osemdesetih, je recepcija Gramscijeve misli v svetu doživela velik vzpon. Iz zakladnice njegovih idej črpajo najrazličnejše družbene sile: tako tradicionalna levica kot tradicionalna desnica.¹³ Na Slovenskem in v drugih delih Jugoslavije pa je njegova misel še precej zapostavljena in ignorirana. Kot smo pokazali v prvem delu razprave, se z Gramscijem ukvarja le nekaj posameznikov, kar pa je premalo, da bi Gramscijeva miselna zapuščina postopno postaja sestavina politične kulture v Jugoslaviji.

V kontekstu naše naloge se bomo omejili na recepcijo njegovega koncepta civilne družbe.

Civilna družba pri Gramsciju

To poglavje začenjamo z ugotovitvijo Mastnaka in Gantarja. "Pojem civilne družbe ima, kar je banalno dejstvo, dolgo zgodovino. Delci te zgodovine so vstopili tudi v slovensko kulturo. Kljub temu je bil pojem "ponovno odkrit". To se je zgodilo, ko je bil definiran kot alternativni koncept..." (Gantar, Mastnak, 1989:141-42)

Pojem civilne družbe ima dolgo zgodovino. Postavlja se vprašanje, kako se na njegovo zgodovinsko posredovanost gleda v konceptu, ki ga je kljub temu ponovno odkrila. Ali ga je odkrila kot zgodovinsko posredovanega, z vso členitvijo in strukturiranostjo, ali ga je odkrila le kot reč, ki jo je mogoče uporabiti kot alternativni koncept? Ali je ponovno odkritje gradilo pojme naprej ali je poskušalo nastopati nasproti njegovi zgodovini, pa potem postopno sprejemati nekatere vsebine sicer iz lastne izkušnje, vendar vsebine, ki so v zgodovini že bile sprejete v pojem civilne družbe? Zastavlja se tudi vprašanje, ali je bila s poudarkom na alternativnosti koncepta žrtvovana njegova zgodovina, ali je alternativnost v tem primeru nastopila proti zgodovini ali mimo zgodovine?

V naši razpravi nas zanima tisti del zgodovine pojma civilne družbe, ki ga je oblikoval Gramsci. Zanima nas usoda Gramscijevega prispevka k pojmu civilne družbe v t.i. alternativnem konceptu civilne družbe.

Najprej moramo ugotoviti, kar smo obsežneje že pokazali v predhodnem tekstu, da Gramsci kot marksist v marksizmu alternativnem konceptu ni našel prostora. V zborniku o socialistični civilni družbi je npr. omenjen štirikrat le kot tvorec koncepta "urejevane družbe" in civilne družbe (Zbornik, Socialistična civilna družba?, 1985:37,41,65,80), sicer pa je bil v diskusijah ignoriran.

Zanimanje za Gramscija v konceptih socialistične civilne družbe je uvedel pred kratkim šele John Kean. Kean ugotavlja,

da sodobni prispevki dvomijo o "adekvatnosti Gramscijeve sheme za sodobno politično strategijo. Vendar pa vsi prispevki kažejo potrebo po nekem post-gramšijanskem pristopu." (Kean, 1989:136) Post gramšijanski pristop je še eden od post modnih izrazov, pri katerih je treba najprej razčistiti, kaj pravzaprav opredeljujejo. Na neki način so že obstoječi koncepti civilne družbe postgramšijanski, ker gredo mimo Gramscija. Če post-gramšijanstvo pomeni iti od Gramscija naprej z njegovo metodo analize družbenih razmerij, potem je to lahko produktivno in ime vsaj približno upravičeno. Pri tem pa je potrebno ugotoviti, da se postgramšijanstvo v tem smislu ne razlikuje od gramšijanstva.

Keanovi glavni trije očitki Gramscijevemu konceptu civilne družbe so naslednji:

1. razmere so se v Zahodni Evropi drastično spremenile v primerjavi z Gramscijevimi časi, tako da se postavlja vprašanje pretiranega Gramscijevega verovanja v vodilno vlogo industrijskega delavskega razreda v antikapitalistični revoluciji.

2. Problematično je Gramscijevo verovanje v vodilno vlogo komunistične partije.

3. Gramscijev interes za civilno družbo je oportunističen, ker ga nosi sanjarjenje o odpravi civilne družbe in države. (Kean, 1989: 136-37)

Navedeni očitki so popolnoma ahistorični. Tisto, kar je časovno nastalo pred našo dobo, je za današnji čas neuporabno in zastarelo. Ker se je družba razvijala, so legitimnost izgubile vse teorije iz preteklosti, ki so gradile na vpričnih dejstvih in mislile tedaj obstoječo dejanskost. S stališča današnjih izkušenj vsi ti očitki seveda empirično držijo, vprašanje pa je, ali je to vse, kar se da potegniti iz Gramscijevega koncepta civilne družbe. Za alternativne koncepte civilne družbe je zančilno, da se oblikujejo predvsem kot proti-marksistični koncepti in za vzpostavljanje svoje identitete iščejo predvsem nemožne točke navezave, ne pa točke mogoče navezave.

Slavoj Žižek je v razpravi o civilni družbi afirmiral Althusserja. Prepričan je, da bi bilo treba prav "na podlagi problematike "civilne družbe" reaktualizirati Althusserjevo teorijo IAD: kako spregledati dejstvo, da se polje "civilne družbe" skoraj do potankosti prekriva s seznamom IAD, ki ga navaja Althusser? Naša teza bi torej bila: "civilna družba" je IAD, IAD so "materialna baza" civilne družbe; daleč od tega, da bi s problematiko civilne družbe "presegli" Althusserjevo teorijo IAD, so IAD nemara prav tisto "potlačeno" v samorazumevanju civilne družbe.¹⁴ Samo polje civilne družbe - polje avtonomnih družbenih gibanj - je odprto-podprto s celo vrsto IAD, mogoče je šele na podlagi šolskega in cele vrste drugih IAD. Na prvi pogled je ta teza protislovna: civilna družba se definira s svojo relativno neodvisnostjo od države, IAD pa so, kot pove že termin, državni? Toda naša teza je, da prav to navidezno "protislovje" nakazuje jedro problema, prikrite državne predpostavke civilne družbe." (Žižek, 1987:15)

Althusserjeva teorija IAD je zasnovana na Gramscijevi teoriji hegemonskih aparatov. Seznam Althusserjevih IAD v vsem ustreza Gramscijevim hegemonskim aparatom. Hegemonski aparati tvorijo civilno družbo. Država v širšem smislu je za Gramscija "civilna družba + politična družba, hegemonija oklepljena z nasiljem". (Gramsci, QC: 763-4)

Gramscija je vodila želja, da bi poglobil pojme o državi. S tem namenom se je lotil preučevanja intelektualcev. (Gramsci, LC:166).

Gramsci je v svojem času poznal vrsto tez o odnosu med državo in civilno družbo. Croce je "obdržal distinkcijo med civilno družbo in politično družbo, med hegemonijo in diktaturo" (Gramsci, QC:691), pri tem pa je zanemaril državni del, prisilo. Za Gentileja pa sta hegemonija in diktatura identični, obstaja samo država. Tudi Spirito s konceptom meščanske funkcionske države "ne razlikuje med civilno in politično družbo, med politično hegemonijo in politično državo-vlado." (Gramsci, QC:692)

Njegov koncept pomeni vrnitev na čisti ekonomizem. Halevy se je približal Gentilejevemu pojmovanju države. Zanj je država predstaniški aparat. Ob tem je Halevy že pokazal tudi na to, da so najvažnejša dejstva francoske zgodovine rezultat pobude zasebnih organizmov in velikih funkcionarjev, ne pa političnih teles. Gramsci je od tod sklepal, da moramo kot državo razumeti "razen vladnega aparata tudi "zasebni" aparat "hegemonije" ali civilno družbo." (Gramsci, QC:801) Zaradi nerazumevanja tega, kaj je država, so se dogajale mnoge politične napake, ugotavlja Gramsci in ponovno definira državo v integralnem smislu kot "*diktaturo + hegemonijo*". (Gramsci, QC:811)

V zvezi z obravnavo odnosa med civilno družbo in državo je Gramsci namenil veliko premislekov tudi liberalizmu. Že v prvi obdelavi te teme je zapisal, da liberalizem gleda na razliko med civilno družbo in državo nezavedno, ko trdi, da je ekonomska dejavnost lastna civilni družbi in da politična družba ne sme posegati v njeno urejanje. Toda "v realnosti je ta distinkcija čisto metodična, neorganska in v konkretnem zgodovinskem življenju sta politična družba in civilna družba ista stvar." (Gramsci, QC:460) Gibanje svobodne menjave z Einaudijem na čelu je temeljilo na teoretski napaki, ki je v ločevanju civilne družbe od politične kot organske distinkcije. Dejansko je ta delitev le metodološka. Nato to gibanje trdi, da je ekonomska dejavnost lastna civilni družbi in da država ne sme posegati vanjo. Tu Gramsci ponovi že omenjeno stališče: "dejansko se civilna družba in politična družba identificirata." (Gramsci, QC:1590) Tudi liberalizem je urejanje, ki ima državno naravo: vpeljan in vzdrževan je bil z legislativo in s prisilo. Je "delo volje, ki se zaveda lastnih ciljev" (Gramsci, QC:1590) in ne spontan, avtomatičen izraz ekonomske dejavnosti.

Gramsci se je boril proti ekonomizmu in spontanizmu, ki ga je razglašal liberalizem in ki se je kazal v politični zavesti, predvsem v pojmovanju odnosa med civilno družbo in državo. To njegovo antiliberalistično stališče stoji v jedru njegovega pojmovanja civilne družbe, ki se razlikuje tako od Heglovega kot

od Marxovega pojma "bürgerliche Gesellschaft". Gramsci je poskušal pojem civilne družbe rešiti ekonomističnih in fatalističnih primesi, zato ga je tudi povezal s konceptom intelektualcev in hegemonije in ga vključil v širši koncept države.

Gramsci ugotavlja, da ima vsaka družba svojega *homo economicusa*, se pravi svojo ekonomsko aktivnost. Pri tem pa je pomembno dejstvo, da med ekonomsko strukturo in državo z njeno zakonodajo in njeno vojsko obstaja civilna družba, ki je morala biti tudi v času liberalizma radikalno transformirana. "Država je instrument za prilagajanje civilne družbe ekonomski strukturi, toda potrebno je, da država hoče to narediti in da so tisti, ki vodijo državo, predstavniki spremembe, ki se je zgodila v ekonomski strukturi." (Gramsci, QC:1253) Civilna družba in država sta "dva tipa družbene organizacije" (Gramsci, QC:476), "dve veliki superstrukturni ravni." (Gramsci, QC:1518) Civilna družba in država sta torej družbena organizacija in superstruktura - v tem je njuna identiteta, razlikujeta pa se v tipu organizacije in v ravni superstrukture.

V teoretskem liberalizmu obstaja frakcija vladajoče skupine, ki hoče "modificirati politično družbo, ki hoče reformirati obstoječo zakonodajo na področju trgovinske in neposredne industrijske politike." Vendar gre pri tem le za rotacijo na oblasti, ne pa za "utemeljitev in organizacijo nove politične družbe in toliko manj novega tipa "civilne družbe". (Gramsci, QC:460-61) V strukturo države ne namerava posegati, saj ji popolnoma ustreza. Liberalizem je otrok dobe, v kateri sta se lahko zdela in razširitev buržoazije neomejena in v kateri je bila afirmirana njena etičnost in univerzalnost: v človeškem rodu je bilo vse buržoazno.

V nadaljevanju se je Gramsci spopadel tudi s teoretskim sindikalizmom, ki je samo liberalizem podrejenih družbenih skupin. Po tej teoriji podrejene družbene skupine ne bodo nikoli postale vladajoče, nikoli se ne bodo mogle dvigniti "od ekonomsko korporativne faze do politično intelektualne hegemonije v civilni družbi in postati vladajoče v politični družbi." (Gramsci,

QC:460) Avtonomija podrejenih razredov je v teoretskem sindikalizmu žrtvovana intelektualni hegemoniji vladajoče skupine. Teoretski liberalizem se kaže v več oblikah:

- izključuje prehod podrejenih na vladajočo pozicijo ali si ga sploh ne postavlja (de Man, fabianizem, del laborizma)
- to vprašanje si postavlja neučinkovito (socialna demokracija)
- to vprašanje hoče rešiti s projekcijo neposrednega skoka od režima grupiranja na režim popolne enakosti (teoretski sindikalizem v ožjem smislu).

Za vse koncepte je značilno nerazumevanje problema države.

V QC5 je Gramsci zastavil problem pojmovanja države kot nočnega čuvaja, podrobneje pa je ta problem obdelal v QC 26. Po tem konceptu naj bi imela država vlogo zagotavljanja javnega reda in spoštovanja zakonov. Koncept ne insistira na tem, da "v tej obliki režima /.../ vodenje zgodovinskega razvoja pripada zasebnim silam v civilni družbi, ki je tudi država, je celo država sama." (Gramsci, QC:2302) Država se enači z vlado, kar je čista oblika korporativističnega ekonomizma, se pravi zmede med civilno družbo in politično družbo. Gramsci ugotavlja, da v pojem civilne družbe prihajajo elementi, ki jih je treba vrniti v civilno družbo (v smislu, da je država = politična družba + civilna družba, to je hegemonija oklepljena z nasiljem)." (Gramsci, QC:763-64) V mnogoterosti družb dvojne narave ena ali več družb relativno ali absolutno prevladuje in "tvori hegemonski aparat neke družbene skupine nad ostalim prebivalstvom (ali civilno družbo), temeljem države, razumljene v ožjem smislu kot vladno prisilni aparat." (Gramsci, QC:800) Mesto hegemonije v civilni družbi, ob tem da je tudi država v ožjem smislu hegemonskega aparata, prisila pa je umeščala v državo-vlado. Pri tem pa zlasti v dobi krize hegemonije prisila postane sestavni del civilne družbe. S tem je Gramsci presegel instrumentalistično teorijo države. Država je sicer organizem skupine, katere namen je ustvariti ugodne razmere čim večje širjenje te skupine. Ta razvoj in to širjenje pa sta razumljena kot "gonilna sila vsesplošnega širjenja, razvoja vseh "nacionalnih" energij." (Gramsci,

QC:1584) Vodilna skupina se konkretno usklajuje s splošnimi intresi podrejenih skupin. Državno življenje pojmuje kot "ne-nehno tvorjenje in odmiranje nastalih ravnovesij (v okviru zakonov) med interesi vodilne skupine in interesi podrejenih skupin, ravnovesij, v katerih interesi vodilnih skupin prevladujejo, vendar le do neke meje, namreč ne do zgolj ekonomsko korporativnega interesa." (Gramsci, QC:1584)

V analizi države je Gramsci uvedel pojem statolatrije za označevanje tistega stališča do vlade funkcionarjev ali politične družbe, ki le-to vulgarno razume kot celotno državo. Za eksaktnost analize tega pojava je Gramsci zahteval, da je nujno treba upoštevati "dve obliki, v kateri se država predstavlja" v jeziku in kultrni določene dobe, to je "kot civilna družba in kot politična družba," (Gramsci, QC:1020) pri čemer je politična družba vlada funkcionarjev, civilna družba pa samovlada. (Gramsci, QC:1020,763-64)

V polemiki proti liberalizmu je Gramsci poudarjal enotnost, enost politične in civilne družbe. Hkrati pa je zahteval metodološko razlikovanje med obema. V pismu Tanji je Gramsci zapisal, da državo ljudje navadno razumejo "kot politično družbo (ali diktaturo ali prisilno ustanovo, ki prisiljuje ljudi, da se prilagodijo načinu produkcije in gospodarstva v določeni dobi) in ne kot ravnovesje politične družbe z meščasno družbo (societa civile, op.I.L.) (ali kot prevlado neke družbene skupine nad družbo vsega naroda, ki jo izvajajo tako imenovane zasebne organizacije, kot so npr. cerkev, sindikati, šole itd.). (Gramsci, PJ: 195)

Gramsci je pojem države razširil tudi v tej smeri, da ga je pripeljal do posameznika in posamezne grupacije, ko trdi, da je v resnici "vsak homogen družbeni element "država", predstavlja državo, če pristaja na njen program" in da je "vsak državljan "funkcionar", če je v družbenem življenju aktiven v smeri, ki jo je načrtala država-vlada." (Gramsci, QC:340) Na drugem mestu je Gramsci kot ključni element za distinkcijo in identiteto med civilno družbo in politično družbo oziroma organsko identifi-

cijo med indicidui in državo navedel trditev, da "je vsak individuum funkcionar", če "spontano delujoč svojo dejavnost identificira s cilji države (to je določene družbene skupine ali civilne družbe)." (Gramsci, QC:1028) Zato individualna iniciativa ni hipoteza dobre volje, temveč je nujna predpostavka za delovanje države.

Prepletanje civilne in politične družbe je Gramsci razvijal v beležki z naslovom Hegemonija (civilna družba) in delitev oblasti. Pokazal je, da je delitev oblasti in celotna razprava, ki je izšla iz njene elaboracije, "rezultat boja med civilno in politično družbo določenega zgodovinskega obdobja." (Gramsci, QC:751) Ob koncu je zapisal: "Enotnost države v delitvi oblasti: parlament, bolj povezan s civilno družbo, sodna oblast med vlado in parlamentom pomeni kontinuiteto pisanih zakonov (tudi proti vladi). Seveda so vse tri oblasti tudi organi politične hegemonije, vendar v različni meri: 1. parlament, 2. sodstvo, 3. vlada. Pripomniti je treba, da v javnosti zbudajo posebno porazen vtis nepravilnosti sodne uprave: hegemonski aparat je najbolj občutljiv na tem sektorju, h kateremu lahko priključimo tudi arbitrarne ukrepe policije in politične oblasti." (Gramsci, QC:752) Tu se nam identiteta in različnost civilne družbe in države, civilne družbe in politične družbe bolj razjasni. Država je enotnost treh elementov, ki pa so s civilno družbo različno povezani in jo tudi različno prizadevajo, kar je rezultat boja med civilno družbo in politično družbo. To ugotovitev moramo videti v povezavi z Gramscijevo obravnavo zgodovine podrejenih in vladajočih razredov. Pokazal je, da je enotnost zgodovine vladajočih razredov v državi, njihova bistvena zgodovina je zgodovina držav, hkrati pa je opozoril, da mora biti enotnost "konkretna, zatorej rezultat odnosa med državo in "civilno družbo". (Gramsci, QC:372) Zgodovina podrejenih razredov je vsebovana v civilni družbi, je neenotna in razbita.

Gramsci je v QC 8, kjer je obravnaval državo in koncept prava zapisal, da je buržoazna revolucija postavila državo za vzgojitelja. S tem ko si je buržoazna država zadala za cilj "brezplačno

informirati državljane" o zadevah države t.j. predvsem o zakonih, je uveljavila geslo, da nepoznavanje zakonov ne odvezuje kršitelja odgovornosti v primeru kršitve. Buržoazija se je postavila kot organizem, ki je sposoben absorbirati celotno družbo. Vendar pa je v zgodovinskem razvoju prišlo v tem procesu do zastoja in zato je buržoazija vzpostavila državo kot čisto silo.

Zastavlja se vprašanje, ali je ta zgodovinska naloga, ki si jo je zastavila buržoazija, propadla skupaj z neuspehom buržoazije ali pa je naloga prešla na drug zgodovinski subjekt, ki je to nalogo edini zmožen speljati? Gramsci ugotavlja, da naloga ostaja. Njena realizacija je societa regolata. Prav s stališča tega cilja je Gramsci kritiziral zmedo pojmov pri liberalcih. Spirito in Volpicelli sta enačila državo-razred s konceptom societa regolata. Ta konfuzija se "verificira po (čisto) "racionalistični" zvezi pojmov: individuum = družba (individuum ni "atom", temveč je zgodovinska individuacija celotne družbe), družba = država, (in zato) individuum = država." (Gramsci, QC:755) Gramsci opozarja, da so že utopisti dobro razumeli, da država-razred ne more biti societa regolata, razen v metafori. Ta zmeda v pojmih je značilna za srednje razrede in male intelektualce. Vendar individuum ni enak državi že na tej stopnji razvoja, ko obstajajo razredi in država, oziroma je enak, če se societa regolata že udejanja v svojem zgodovinskem nastajanju. Če se je buržoazni demokratični argument, da je država vzgojitelj, transformiral v opravičilo oligarhične dejavnosti, zato ni izgubil vrednosti. Lahko ponovno postane demokratičen, vendar "samo v družbah, v katerih je zgodovinska enotnost civilne družbe in politične družbe razumljena dialektično (v realni in ne le pojmovni dialektiki) in v katerih je država koncipirana kot presegljiva v "societa regolata". (Gramsci, QC:734) Tako mora trditev, da so individui identični z državo, postati element aktivne kulture, se pravi stopiti na čelo gibanja za zgraditev nove civilizacije, novega tipa človeka in državljana in služiti oblikovanju volje, ki si bo zadala za cilj: " v ovojju politične družbe zgraditi kompleksno in dobro artikulirano civilno družbo, v kateri si sleherni individuum vlada sam, ne da

bi zaradi te svoje samovlade stopil v konflikt s politično družbo, marveč postane njeno normalno nadaljevanje, organski komplet." (Gramsci, QC: 1020)

Gramsci je bil prepričan, da zmore neki razred prenesti asimilacijo celotne družbe in je realno sposoben izvesti ta proces. Ta razred do perfekcije izpelje koncept države in prava ravno s konceptom konca države in prava kot nastalih nekoristnosti za izvedbo njegove zgodovinske naloge. Tako pravo kot država se morata absorbirati v civilno družbo.

Gramsci je vzgojno nalogo države pripisal marksizmu. V politiki je namreč za marksizem enotno jedro "odnos med državo in civilno družbo", se pravi intervencija države (centralizirane volje) za vzgajanje vzgojitelja, družbenega okolja nasploh. Vendar ta naloga ni enkrat za vselej in za vse dežele koncipirana dokončno. Zato je "naloga modernega kneza, da proecira konec države skupaj z lastnim koncem", da začrta in vodi družbo po poti "reabsorpcije politične družbe v civilno družbo." (Gramsci, QC:662) V družbi, v kateri je koncipirano odmiranje države, se "vladajoča stranka ne pomeša organsko z vlado, temveč je instrument prehoda iz civilne -politične družbe v "società regolata", če absorbira vase obe, ju preseže, ne da bi nadaljevala protislovje." (Gramsci, QC:734)

Ob teh opozorilih razredu, ki koncipira novo družbo in novo državo, pa se je Gramsci dobro zavedal, da zgodovine ne delajo dobre želje, kar je zlasti dobro spoznal na ruski izkušnji. Gramsci ugotavlja, da je za družbene skupine, ki pred dvigom na raven avtonomnega državnega življenja niso imele dolge dobe lastnega neodvisnega kulturnega in moralnega življenja, "doba statolatrije nujna in tudi oportuna." (Gramsci, QC:1020) Takšna oblika statolatrije ni nič drugega kot normalna oblika državnega življenja, "vpeljava (do nedavnega podrejenih družbenih razredov, op. I.L.) v avtonomno državno življenje in v kreacijo civilne družbe" (Gramsci, QC:1020), ki ne more biti zgodovinsko ustvarjena pred vstopom v neodvisno državno življenje. Gramsci ugotavlja,

da ima vzgojna in oblikovalna naloga države vedno za cilj, da "ustvarja nove in višje tipe civilizacije, da prilagaja "civilizacijo" in moralnost najširših ljudskih množic potrebam nenehnega razvoja ekonomskega proizvodjalnega aparata, da torej gradi tudi fizično nove tipe človečnosti." (Gramsci, QC:1556)

Vendar pa zgodovinska nujnost statolatrije ne pomeni, da Gramsci opravičuje fetišiziranje države. Že v naslednji beležki namreč Gramsci nalaga takšni državi nalogo, da "producira nove oblike državnega življenja, v katerih je iniciativa individuov in skupin "država", tudi če ne sme do "vlade funkcionarjev". Ustvariti mora "spontano" državno življenje." (Gramsci, QC:1020) Za koncept država-societá regolata je treba iz začetne faze, v kateri je država enaka vladi in istovetna s civilno družbo, preiti v fazo države-nočnega čuvaja. Država se mora spremeniti v prisiljevalno organizacijo, ki bo varovala elemente societa regolata, katerih nenehno naraščanje bo postopno omejevalo avtoritarne in prisilne posege države. Gramsci je takoj ugotovil, da bi se v tem konceptu dalo videti tudi preoblečeni liberalizem, zato je to interpretacijo vnaprej zanikal, čeprav bo to "začetek obdobja organske svobode." (Gramsci, QC:764) Nova konstrukcija mora nujno rasti od spodaj. Celotni ekonomsko-kulturno najnižji sloj naroda mora sodelovati pri radikalnem zgodovinskem delu, ki zadeva vse življenje ljudstva in "brutalno postavi vsakogar pred njegovo lastno in neodtujljivo odgovornost." (Gramsci, QC:1020)

Država ima v politični družbi enako funkcijo kot stranka v civilni družbi: skrbi za spajanje organskih intelektualcev vladajoče družbene skupine s tradicionalnimi intelektualci. V perspektivi, z odpravo razredov, je država zapisana odpravi, toda šele kot delavska država. V realizaciji tega programa delavska država krepi civilno družbo, t. j. varuje in krepi elemente societa regolata. Z izpolnjevanjem tega programa bo postala država odveč. Nepotrebna bo postala država kot nasilje, država kot vlada, parlament, sodstvo, država kot vzgojna, zunanja institucija, saj bo ravno ona ustvarila razmere, v katerih bo tudi

vzgojitelj (samo)vzgajan. Tako se bo societa regulata, če se kdaj bo, vzpostavila kot organska samovzgojna skupnost individuov, načelo samovlade (civilna družba) bo odpravilo načelo vlade funkcionarjev (država).

* * *

Po tem pregledu lahko ugotovimo naslednje:

1. Gramscijeva teorija civilne družbe je vezana na teorijo hegemonije in hegemonskih aparatov.

2. V delovanju civilne družbe je poudarjena vloga intelektualcev, ki so ne nazadnje vsi posamezniki, in svobodne samoorganizacije ljudi.

3. Razlikovanje civilne družbe in države je zgolj metodološke narave, hkrati pa se država in civilna družba tudi dejansko razlikujeta kot dve ravni superstrukture.

4. Civilna družba ni v vseh deželah enako razvita, zato je tudi strategija prehoda v societa regulata različna.

5. Čaščenje države (statolatrija) v novih socialističnih državah izhaja iz pomanjkanja samostojnega kulturnega, moralnega in političnega življenja podrejenih razredov, ki so na novo vstopili v državno življenje.

6. Razvijanje civilne družbe je nujnost v "graditvi socializma".

7. Odpravljanje dualizma civilna družba - politična družba je kopicirano kot proces vzpostavljanja societa regulata, kot razširjanje principa samovlade individuov in kot širjenje prostora svobode, kot proces krepitve civilne družbe in redukcije državnih-nasilnih funkcij. Societa regulata tako ne funkcionira kot cilj, temveč predvsem kot kriterij za udejanjanje načela samovlade v civilni družbi.

1. Braco Kovačević (1986): *Selektivna bibliografija (formalno izdaje)*

Na koncu razprave lahko ugotovimo, da so številni očitki konceptom civilne družbe v marksizmu zgrajeni ravno na spregledu Gramscijevega prispevka. Tisti pa, ki neposredno kritizirajo Gramscijev koncept civilne družbe, jemljejo v pretres samo nekatere elemente Gramscijeve teorije civilne družbe in ne teorije v celoti. Naj se tu vrnemo na Keanove očitke. S povzdigovanjem Gramscijevega koncepta presegljivosti dualizma civilne in politične družbe je Kean povsem zabil Gramscijevo zahtevo po nujnosti razvoja civilne družbe v socializmu. To pa je izhodiščna teza njegovih prizadevanj in revitalizacije razprave o civilni družbi. Z izpostavljanjem klasičnega industrijskega proletariata kot nosilca razvoja in komunistične partije je Kean zabil Gramscijev koncept intelektualcev in njihovo vlogo v civilni družbi, zabil je vlogo asociacij v civilni družbi. Hkrati pa je poudaril tisto, kar pri Gramscijevem konceptu ni ključno, kar je Gramsci v QC, torej tedaj, ko je oblikoval koncept civilne družbe, le bežno omenjal. Je pa Gramsci proletariatu in Komunistični partiji pripisoval veliko vlogo v prvi polovici dvajsetih let, ko je bil med drugim tudi sekretar KPI in ko je praktično pokazal, kako si predstavlja delo KPI v Italiji. Naj tu še enkrat spomnimo na Gramscijevo zahtevo, da se Komunistična partija po prihodu na oblast, ko postane vladajoča v državi, ne sme identificirati z državo. Še vedno mora ostati vodilna v civilni družbi kot dejavnik moralne in intelektualne reforme.

Iz pričujočega prikaza je razvidno, da je bilo ponovno odkritje civilne družbe kot alternativnega koncepta predvsem ponovno odkritje proti obstoječim konceptom in pozabi pojma civilne družbe v socializmu. Razširitev te pozabe na marksizem dvajsetega stoletja pa je neupravičena, saj je ravno Anotnio Gramsci oblikoval nekatere bistvene poudarke v konceptu civilne družbe, ki jih sedaj alternativni koncept na novo odkriva in afirmira. To se dogaja tudi na način boja proti marksizmu, pri čemer se Gramscijev prispevek povsem ignorira ali potvarja.

1. Naj tu omenim zelo znano sintagmo klektivnem intelektualcu. Te sintagme Gramsci ni nikoli uporabil, pač pa je Togliatti naslovil eno izmed beležk s tem naslovom, ki se je prijel kot izvorno Gramscijev. Potem je tu še problem države. Togliatti je po tem naslovom združil več beležk, jih sam postavil v določeno zaporedje in s tem določil interpretacijo. (glej Gramsci, 1974:228)
2. O tem glej podrobneje v Bibliografiji: Antonio Gramsci, ki jo je za mednarodni posvet na temo Gramsci in sodobnost, Ljubljana, september 1987, izdelal dr. Braco Kovačević.
3. Glej o tem v bibliografiji Braca Kovačevića (Kovačević, 1986).
4. Na tem mestu je v Pismih iz ječe (1955) societa civile prevedena z meščanska družba, Žun pa striktno uporablja termin civilna družba.
5. Tudi avtorji, ki so kasneje pisali o civilni družbi niso v Žunovem tekstu našli referenčnega mesta, kar samo potrjuje tezo, da je bila Žunova recepcija oaza v puščavi recepcije Gramscijeve misli o civilni družbi.
6. Primer: "... da bi se pridobila hegemonija v družbi in vloga stranke kot posrednika med razredom in ideologijo." (Petrinović, 1967:114)
7. Glej podrobneje o tem v Igor Lukšič, Diplomaska naloga FSPN 1986, poglavje o državi; Perry Anderson: Antinomije Antonija Gramscija, Marksizam u svetu, 1979, št.4
8. Citirano je po zborniku tekstov, ki je izšel leta 1976, teksti pa so izhajali v prejšnjih letih.
9. glej opombo 4 in še Bibič, 1987:13-41)
10. Zbornika nisem utegnil dobiti, da bi podrobneje pregledal Petrinovićevo recepcijo.
11. cit.d., str.151
12. A. Gramsci: Pisma iz ječe, Cankarjeva založba, Ljubljana 1955; A. Gramsci: Izbrana dela, ur. A. Žun, Cankarjeva založba, Ljubljana 1974; Gramsci, civilna družba in država, zbornik Gramscijevih tekstov in tekstov o njem, ur. A. Bibič, Komunist, Ljubljana 1987; A. Gramsci: Izbor političnih spisov 1914-1926, ur. B. Mužević, Komunist, Ljubljana 1982.
13. Več o tem glej v: Braco Kovačević: "Lijevo" i "desno gramšijanstvo", Opređeljenja (1987)6.
14. Značilno je, da se Mastnakov in Gantarjev cictat konča ravno na tem mestu, predno Žižek izpelje misel do konca, misel, ki je pogubna za striktno razločevanje civilne družbe in države ne zgolj na metodološki ravni. (Gantar, Mastnak, 1989:150, FN:41)

UPORABLJENI BIBLIOGRAFIJI:

1. Braco Kovačević (1986): Selektivna bibliografija (originalne izdaje Gramscijevih del v italijanskem jeziku, prevodi Gramscijevih del v jezike jugoslovanskih narodov in narodnosti, knjižne izdaje in članki o Gramscijevi misli v jezikih narodov in narodnosti Jugoslavije), v: Braco Kovačević: Gramsci i marksizam, Glas, Banja Luka.
2. Pavel Gantar, Tomaž Mastnak (1988): Bibliografija radova o civilnom društvu na slovenskom jeziku, Pogledi, Split.

UPORABLJENI ČLANKI IN KNJIŽNE IZDAJE:

- Anton Bebler (1987): Zakaj pri nas ni mirovnega gibanja, Teleks 47, 20.november.
- Adolf Bibič (1987): Civilna družba in država pri Gramsciju, v: Gramsci, civilna družba in država, Komunist, Ljubljana
- Dobrosav Bjeltić (1985): Jedan pogled na Gramšijevu koncepciju hegemonije radničke klase, Praksa št.4
- Ivanka Carin (1972): Političko-socialna funkcija intelektualaca u delu Antonija Gramscija, Filozofija št.4
- Pavle Gantar, Tomaž Mastnak (1988): Pregled rasprava o civilnom društvu u Sloveniji, Gledišta št.1, Split
- A.Gramsci (1977): Quaderni del carcere, Einaudi, Torino (QC)
- A.Gramsci (1971): Lettere dal carcere, Einaudi, Torino
- A. Gramsci (1955): Pisma iz ječe, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- A. Gramsci (1958): Historijski materializam i filozofija Benedetta Crocea, Zagreb, Naprijed.
- A. Gramsci (1959): Izabrana dela, Kultura, Beograd
- A. Gramsci (1974): Izbrana dela, ur. A. Žun, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- A. Gramsci (1979): O državi, zbral in uredil I. Petrinović, Radnička štampa, Beograd.
- Gramsci, civilna družba in država (1987): zbornik Gramscijevih tekstov in tekstov o njem, ur. A.Bibič, Komunist, Ljubljana.
- A.Gramsci (1982): Izbor političnih spisov 1914-1926, ur. B.Mužević, Komunist, Ljubljana.
- A. Gramsci (1984): Marksizam i književnost, zbral in uredil V. Mikecin, Školska knjiga, Zagreb
- John Kean (1988): Građansko društvo i država, nove evropske perspektive. Uvod, Pogledi vol.18, št.1
- Miroslav Košuta (1961): Estetski pogledi Antonija Gramscija, Naša sodobnost št.1

- Braco Kovačević (1986): Gramsci i marksizam, Glas, Banja Luka.
- Braco Kovačević (1987): "Lijevo" i "desno gramšijanstvo", Opredjeljenja 6.
- Tonči Kuzmanić (1987): Gramsci: urejena družba kot civilna, Časopis za kritiko znanosti št.103-104
- Igor Lukšič (1986): Pojem hegemonije pri Antoniju Gramsciju, Diplomaska naloga na FSPN.
- Igor Lukšič (1987): Ob izidu zbornika Gramsci, civilna družba in država, Časopis za kritiko znanosti št. 103-104
- Tomaž Mastnak ur.) (1985): Socialistična civilna družba?, KRT, Ljubljana.
- Vjekoslav Mikecin (1982): Gramsci i problemi marksističke filozofije umjetnosti, v: Marksisti i Marx, Globus, Zagreb
- Vjekoslav Mikecin (1984): Uz zbornik Gramscijevih tekstova Marksizam i knjižvenost, v: Marksizam i književnost, Školska knjiga, Zagreb.
- Boris Mužević (1982): Predgovor, v: A. Gramsci: Izbor političnih spisov 1914-26, Komunist, Ljubljana.
- Ratko Nešković (1981): Država je integralna hegemonija, Marksistička misao št. 2.
- Najdan Pašić (1968) in vse druge izdaje: Klase i politika, Rad, Beograd.
- Ivo Petrinović (1967): Partija radničke klase u koncepciji Antonija Gramscija, Matica Hrvatske, Split.
- Ivo Petrinović (1976): Oglеди o Gramsciju, Čakavski sabor, Split.
- Ivo Petrinović (1979): Predgovor, v: A. Gramsci, O državi, Radnička štampa, Beograd.
- Milan Podunavac (1984): Analitske i methodske mogućnosti sintagme građanskog društva i države, Gledišta št. 7-10.
- Rado Riha: Zagata z imenom marksizem, Dnevnik, 5.april 1988
- Lino Veljak (1983): Filozofija prakse Antonija Gramscija, Radionica SIC, Beograd.
- Joža in Marija Vilfan (1959): Predgovor, v: A. Gramsci: Izabrana dela, Kultura, Beograd.
- Predrag Vranicki (1961): Historija marksizma, Naprijed, Zagreb.
- Slavoj Žižek (1987): Paris 86: Zahteva, ne želja, Mladina, 9. januar, str.15
- Anton Žun (1961): Gramsci in marksistična teorija o državi, Naša sodobnost št.1 in št.2.
- Anton Žun (1967): Gramscijeva misel o sintezi filozofije in politike, Teorija in praksa št.4
- Anton Žun (1974): Predgovor, v: A. Gramsci: Izbrana dela, Cankarjeva Založba, Ljubljana.